

Ármás Julianna¹

Észak-Koszovó, a brüsszeli dialógus kulcsa(?)²

A Koszovó és Szerbia közötti kapcsolatok rendezésére hivatott Belgrád–Pristina-dialógus tárgyalásai megrekedtek, mivel Koszovó függetlenségének elismerését várná el Szerbiától, de Szerbia ehhez először a (döntően) Észak-Koszovó területén lévő szerb többségű önkormányzatok autonómiáját követeli. Figyelembe véve a térség demográfiai változásait és jelen viszonyait, a brüsszeli megállapodásban (2013) megfogalmazott Szerb Többségű Önkormányzatok Szervezetére érkezett koszovói reakciókat, illetve az ezzel párhuzamosan felelőlegesen Preševo-völgyi albánok helyzetét, valós előrelépés nem várható a közeljövőben. Bár a területcsere lehetőségét mint megoldást időnként felkapja a politikai diskurzus, nemzetközi támogatottság hiányában és számos gyakorlati akadály miatt ennek realitása megkérdőjelezhető, így az észak-koszovói patthelyzet állandósul.

Kulcsszavak: Koszovó, Szerbia, brüsszeli dialógus, Preševo-völgy, területcsere

North Kosovo, the Key to the Brussels Dialogue (?)

The Belgrade–Pristina dialogue’s negotiations to settle relations between Kosovo and Serbia have been stalled, as Serbia is expected to recognise Kosovo’s independence, but Serbia is first demanding autonomy for the Serb-majority municipalities located (mainly) in northern Kosovo. Taking into account the demographic changes and current conditions in the region, Kosovo’s reaction to the Brussels Agreement (2013) on the Association of Serb Municipalities and the situation of the Albanian population in the Preševo Valley, no real progress is expected in the near future. Although the possibility of a land swap as a solution is occasionally raised in the political discourse, the lack of international support and a number of practical obstacles make its reality questionable, and the stalemate in northern Kosovo remains.

Keywords: Kosovo, Serbia, Brussels dialogue, Preševo Valley, land swap

Bevezetés

A Koszovó és Szerbia közötti ellentét a koszovói háborúval (1998–1999), majd Koszovó Szerbiától való függetlenségének egyoldalú kikiáltásával (2008) csúcspontot ért el. Szerbia ezt azóta sem ismerte el, miközben nagyjából a világ országainak fele igen, amivel párhuzamosan Koszovó elkezdett integrálódni a nemzetközi közösségbe. A kapcsolatok normalizálására az Európai Unió (EU) hívta életre 2011-ben a Belgrád–Pristina-dialógust,

¹ Ármás Julianna a Külügyi és Külgazdasági Intézet kutatója. E-mail: julianna.armas@ifat.hu

² A tanulmány a TKP2021-NVA-16 azonosítószámú NKE HHK pályázat „Alkalmazott katonai műszaki, had- és társadalomtudományi kutatások a nemzetvédelem, nemzetbiztonság területén a Hadtudományi és Honvédtisztképző Karon” pályázat keretében készült.

amelyben a részvétel Koszovó és Szerbia közös érdeke. Azonban a technikai megállapodások és a 2013-as brüsszeli egyezmény kezdeti sikerei után 2018 óta a párbeszéd lényegében stagnál, köszönhetően annak (is), hogy a felek dialógust illető célkitűzései kizárják egymást. Pristina teljes körű elismerést vár Belgrádtól, míg utóbbi a többnyire Észak-Koszovó területén lévő szerb többségű önkormányzatok autonómiájához köti azt; amit a koszovói fél csak az elismerés után venne számításba. Az ellentét feloldására időről időre felmerül a területcsere ötlete Észak-Koszovó és a szerbiai Preševo-völgy között, azonban ennek realitása csekély.

Jelen tanulmány célja bemutatni, hogyan lett Észak-Koszovó a Belgrád–Pristina-dialógus sarokköve, miért kap ilyen kiemelt pontot a tárgyalásokban. Ehhez először áttekintjük a térség demográfiai változásait, különös tekintettel az albánok és szerbek etnikai arányára, ami elengedhetetlen annak megértéséhez, milyen történelmi-demográfiai indokok kötik az adott etnikumokat a területekhez, ezáltal miért Észak-Koszovó és a Preševo-völgy képezi egy esetleges megoldás tárgyát. Ezenkívül bemutatjuk Észak-Koszovó szerepét a normalizációs tárgyalásokban, kitérve a Szerb Többségű Önkormányzatok Szervezetére és az észak-koszovói párhuzamos struktúrákra. Végül kitérünk a diplomáciai erőfeszítésekre az önkormányzatok autonómiájának megadása érdekében, illetve a területcsere lehetőségére is.

Kinek a szállásterülete Koszovó? Demográfiai változások

A „Ki volt itt előbb?” kérdés Koszovó tekintetében kifejezetten releváns, tekintettel arra, hogy az albánok a demográfiai többség mellett ezen érvrendszerre alapozzák a terület birtoklásáért való jogukat, míg a szerb identitás számos meghatározó eleme kötődik Koszovóhoz.³ A szerb törzsek Kr. u. 630 körül érkeztek a Dunától és Szávától délre eső területekre, majd telepedtek le a 7. században a mai Montenegró belső, Bosznia délkeleti, Koszovó északi részein, illetve a montenegrói és dél-dalmát tengerparton.⁴ Ezzel szemben az albánok azon illír törzsektől származtatják magukat, akik már a római hódítás előtt a Balkán-félszigeten éltek.⁵ Tény, hogy évszázadokon keresztül a szerb lakosságot állandó mozgás jellemezte, de amikor a 14. században az oszmánok elfoglalták Koszovó területét, a lakosság többsége szerb vagy ortodox keresztény volt, akik később együttesen szerbként azonosították magukat. Az albán–szerb etnikai arány az oszmán fennhatóság alatt kezdett el lassan megfordulni. Miután az Oszmán Birodalom konszolidálta hatalmát a 15. században, a Peć-i patriarchátus – az autokefál Szerb Ortodox Egyház központja – fennhatósága megszűnt, így a szerb és ortodox lakosság a mai Vajdaság, Bosznia, Dalmácia és Horvátország irányába távozott. Koszovó demográfiai változására legnagyobb hatással a 17. század végi „nagy migráció” volt, mikor a dél felé előre törő Habsburg erőket

³ Jelen tanulmány részét nem képezi a szerb identitáskonstrukció tárgyalása, de itt említendő meg, hogy 1389-ben a Koszovó területén, rigómezei csatában esett el a kruševaci központtal működő középkori szerb állam, majd kezdődött az oszmán hódoltság, mialatt az identitás megőrzését a szerb ortodox egyház biztosította, amelynek központja (Peć/Peja) szintén Koszovóban van.

⁴ Márkus László (2022): *Koszovó története. Dardániától a brüsszeli dialógusig*. Budapest: Ludovika, 47–48.

⁵ Itt jegyzendő meg, hogy az ókori törzsek és a mai albánság közötti direkt kapcsolat állítása már csak az albán tudományos körökre jellemző. (Márkus 2022: 17.)

az Oszmán Birodalom még vissza tudtak verni; a török bosszú elől több tízezer szerb menekült északi területekre, de további migrációs hullámok, amelyekkel már a katolikus albánok is tartottak, a terület elnéptelenedését vetítették elő. Így az oszmánok ösztönözték a portához lojalis, akkor még az albán hegyvidékeken élő muszlim lakosságot, hogy a koszovói termékeny síkságokra – illetve a mai Macedónia nyugati részeire – települjenek át. A régió „albánosodását” a 19. század végi szerb nemzeti ébredés pedig tovább fokozta, amikor a törökellenes felkelések következtében a szerbek által uralt területekről délre, szintén a mai Koszovó területére menekült az albán lakosság. A Balkán-háborúk (1912–1913) és az első világháború alatt a mai Koszovó területén élő népesség 30-40%-a még szerb volt, amikor a területet a szerbek elfoglalták, a többségi albán lakosság ezt egyértelmű hódításként értékelte.⁶

Koszovó 1918-ban a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság része lett, kívül maradván az önálló albán nemzetállamon. Az etnikai arányok kiegyensúlyozása érdekében a montenegrói és szerb lakosságot ösztönözték, hogy Koszovóban telepedjenek le az albánoktól kisajátított földekre, míg az albán nyelvű oktatást betiltották (ilyen tilalom Jugoszlávia másik két nagy kisebbségére, a magyar és német közösségekre nem vonatkozott). 1939-re becslések szerint a betelepültek száma 59 300 főt tett ki, ami Koszovó akkori lakosságának 9,3%-a. A kommunizmus éveit azonban a szerbek inkább elhagyták a szegényebb koszovói területeket, mivel buzdították őket, hogy a Vajdaság termékeny mezőgazdasági vidékén telepedjenek le, miután a német és magyar lakosságot száműzték onnan. De a növekvő fejlettségi szakadék Koszovó és a többi tagköztársaság között, vagy a megfelelő színvonalú felsőoktatás hiánya szintén felgyorsította a nem albán lakosság migrációját. Az etnikai arány változását leginkább azonban az albán népességrobbanás gyorsította fel. Míg 1948-ban közel 500 ezer albán élt Koszovóban, ami a lakosság 68,5%-át jelentette, addig 1964-re 650 ezerre, 1981-re 1,2 millióra nőtt a számuk. Mindeközben, a kivándorlás ellenére a szerb és montenegrói lakosság száma stagnált 200 ezer fő körül, de népességarányuk az albánok exponenciális növekedésének köszönhetően folyamatosan csökkent. A koszovói albánok 1981-ben vettek részt jugoszláv keretek között rendezett népszámláláson, akkor az 1,58 millió lakos 77,4%-át tették ki, míg 14,9%-ban voltak jelen montenegróiak és szerbek. 1991-ben már bojkottálta az albán közösség a cenzust, becslések értelmében – amely az albán álláspont szerint szándékosan alul becsült érték – ekkor 82,2%-át alkották a koszovói lakosoknak 1,6 millió fővel.⁷

Bár a volt Jugoszlávia albán többsége és az Albánián kívüli albánság legnagyobb része a mai Koszovó területén él, a tanulmány szempontjából említést érdemel még a Balkán-félsziget fontos helyvidéki átjárója, az albán lakosságú dél-szerbiai Preševo-völgy, amely nyugatról Koszovóval, délről Észak-Macedóniával határos. Bujanovac, Medveđa és Preševo térségére a 2000-es évek elején kezdte csak használni az amerikai diplomácia a Preševo-völgy elnevezést, amelyet a helyi albán lakosság átvett, majd a nemzetközi köznyelvben is meghonosodott.⁸ A területet évszázadok óta albánok lakják, ma már

⁶ Judah, Tim (2008): *Kosovo: What Everyone Needs To Know*. New York: Oxford University Press, 33–39.

⁷ Judah 2008: 44–46, 59.

⁸ Zylfiu, Ilir – Leka, Dukagjin – Zylfiu, Valbona Ahmeti (2017): Albanian Minority in Serbia. *Acta Universitatis Danubius*, 10(2), 61.

ez az egyetlen rész Dél-Szerbiában, ahol még megmaradt a lakosság. A Preševo-völgy az ókorban római uralom alatt állt, majd a 12. századig – 9–10. századi rövid bolgár fennhatóságot kivéve – a Bizánci Birodalom része. Szerb okiratok szerint a 12. században a Nemanjić-dinasztia terjesztette ki fennhatóságát a területre annak 15. századi török megszállásáig. Az Oszmán Birodalomban a Preševo-völgy – az ekkor még majdnem teljes mértékben albánok lakta terület – közigazgatásilag a koszovói vilajethez tartozott. Az önálló albán állam 1912-es kikiáltása azonban nem jelentette az összes albánok lakta terület egyesítését, a Preševo-völgy szerb fennhatóság alatt maradt; a korábbi koszovói vilajet pedig 1918-tól a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság része lett teljes egészében. 1944-ben osztották fel a korábbi vilajet területét Macedónia, Montenegró és Szerbia jugoszláv tagköztársaságok és Koszovó autonóm tartomány között, ami változást azonban nem hozott a Preševo-völgy tekintetében, az továbbra is szerb igazgatás alá esett.⁹

A Preševo-völgy etnikai arányainak megváltoztatására tett első kísérletek már a 19. századi szerb függetlenségi mozgalmak idejére tehetőek. Szerbia függetlenségének kikiáltásakor az albán lakosság nagy részét az északkeleti területekről (például Vranje, Leskovac, Niš, Pirot, Surdulica) kitelepítették.¹⁰ Ezt a politikát folytatta a Jugoszláv Királyság, majd a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság részeként Szerbia is. 1938-ban például a Jugoszláv Királyság és Törökország megállapodást kötöttek „muszlimok” deportálásáról Törökországba. A Törökország felé távozás tendenciája a második világháború után is megmaradt, köszönhetően az albánokra nehezedő politikai, gazdasági és társadalmi nyomásgyakorlásnak – különös tekintettel a nyelvhasználatra és albán nyelvű oktatásra. A kitelepítés mellett jellemző volt az albán tulajdonban lévő földek kisajátítása, vagy montenegrói és szerb lakosság betelepítése a termékeny földterületekre vagy olyan stratégiai pontokra, mint közlekedési csomópontok. A betelepítéseknek köszönhetően már 1928-ban a preševói házak felét szerb családok lakták.¹¹ A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság megalakulásakor a volt koszovói vilajet közigazgatási felosztása szintén politikai érdekeket szolgált, egyrészt így biztosították, hogy a Belgrádot Szalonikivel összekötő út- és vasútvonal szerb ellenőrzés alatt maradjon, másrészt az albán lakosságot azzal a céllal darabolták fel, hogy Koszovó és Macedónia etnikai szerkezetét megváltoztassák. Ezzel szemben a Koszovótól északra eső szerbek lakta területet (mai Észak-Koszovó) azért csatolták a tartományhoz, hogy minél több szerb lakosa legyen. Beszédes, hogy az albánok a mai napig gyakran Kelet-Koszovóként utalnak a Preševo-völgyre, tradicionálisan Koszovó részének tekintve a területet.¹²

Etnikai viszonyok ma

A koszovói multietnikus államban a többségi albán társadalom mellett az alkotmány további kisebbségeket különböztet meg mint közösségek; „albánokból és más közösségekből

⁹ Zejnullahi, Veton (2015): *Albanians in Presevo Valley and Their National Rights*. *European Journal of Language and Literature Studies*, 1(2), 90–91.

¹⁰ Zejnullahi 2015: 90.

¹¹ Zylfi–Leka–Zylfiu 2017: 63–65.

¹² Judah 2008: 5.

álló többnemzetiségű társadalom”, a közösségek alatt azon csoportok értendők, akik „ugyanahhoz a nemzeti vagy etnikai, nyelvi vagy vallási csoporthoz tartoznak, illetve hagyományosan jelen vannak a Koszovói Köztársaság területén”.¹³ A Koszovói Statisztikai Hivatal (Agjencia e Statistikave të Kosovës) becslései adatai szerint Koszovó lakossága jelenleg 1 798 188 fő, ehhez az utolsó, 2011-es népszámlálás adatait (1 739 825 fő) veszik alapul. Az albánság a lakosság 92,9%-át teszi ki, a jelentősebb kisebbségek között említendők a bosnyák (1,6%), szerb (1,5%), török (1,1%), askáli (0,9%), egyiptomi (0,9%), goráni (0,6%) és roma (0,5%) közösségek. A Balkánon nem ritka a demográfiai mutatók felhasználása nacionalista célok legitimálására; Koszovóra is igaz, hogy az albánok és szerbek etnikai aránya erősen átpolitizált. Mivel a 2011-es népszámlálást nem terjedt ki Észak-Koszovóra, illetve számos déli járásban élő szerb is bojkottálta a részvételt, egyrészt a hivatalos adatok szerint a bosnyákok alkotják a legnagyobb kisebbségi csoportot (1,6%), másrészt csak becslések vannak a szerb közösség lakosságarányára. A 2011-ben mért 1,5%-os lakosságaránya a szerb kisebbségnek biztosan nem tükrözi a valós etnikai viszonyokat, az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) 2010-es és 2013-as becslései szerint a koszovói szerbek a lakosság 7,8%-át teszik ki mint a legnagyobb kisebbségi csoport.¹⁴

A koszovói szerbek Észak-Koszovóban, hagyományosan az Ibar folyótól északra élnek egy tömbben vagy a Koszovó többi részén található szerb önkormányzatokban, itt már enklávészerűen. A szerb lakosság nagyjából egyenlően oszlik el a szerb többségű északi és déli járások között. A legnagyobb szerb közösségek a négy északi járásban élnek: Észak-Mitrovica (76%),¹⁵ Leposavić (95%),¹⁶ Zubin Potok (91%)¹⁷ és Zvečan (95%),¹⁸ illetve a szerbek alkotják a lakosság többségét Gračanica (67,5%),¹⁹ Parteš (99,9%),²⁰ Ranilug (95,5%)²¹ önkormányzatokban. Ennek nyomán a – később bővebben tárgyalandó – Szerb Önkormányzatok Szervezetét (szerbül: *Zajednica srpskih opština*, albánul: *Asociacioni i Komunave Serbe*) ez a tíz önkormányzat alkotná, Klokot (46%),²² Novo Brdo (46,4%)²³ és Štrpce (46,5%)²⁴ járásokkal kiegészülve.

A Preševo-völgyi albánok

A Preševo-völgy térsége etnikailag heterogén; jellemzően albánok, romák, szerbek vannak jelen, azonban legnagyobb részt albánok lakják. A három járás (Bujanovac, Medveđa,

¹³ *Constitution of the Republic of Kosovo*. [online], Forrás: mapédáulrks-gov.net [2022. 06. 22.].

¹⁴ Minority Rights Group (2018): *Kosovo (unrecognized state) Serbs*. [online], 2018. 03. Forrás: minorityrights.org [2022. 06. 22.]

¹⁵ Lásd: www.osce.org/files/f/documents/3/9/122119_1.pdf

¹⁶ Lásd: www.osce.org/files/f/documents/0/c/13120_1.pdf

¹⁷ Lásd: www.osce.org/files/f/documents/e/b/13135_1.pdf

¹⁸ Lásd: www.osce.org/files/f/documents/d/7/13136_1.pdf

¹⁹ OSCE (2018a): *Municipal Profile 2018: Gračanica*. [online], Forrás: osce.org [2022. 06. 22.].

²⁰ OSCE (2018d): *Municipal Profile 2018: Parteš*. [online], Forrás: osce.org [2022. 06. 22.].

²¹ OSCE (2018e): *Municipal Profile 2018: Ranilug*. [online], Forrás: osce.org [2022. 06. 22.].

²² OSCE (2018b): *Municipal Profile 2018: Klokot*. [online], Forrás: osce.org [2022. 06. 22.].

²³ OSCE (2018c): *Municipal Profile 2018: Novo Brdo*. [online], Forrás: osce.org [2022. 06. 22.].

²⁴ OSCE (2018f): *Municipal Profile 2018: Štrpce*. [online], Forrás: osce.org [2022. 06. 22.].

Preševo) alkotta régió lakossága az 1991-es népszámlálási adatok szerint 100 ezer fő volt, amelynek 67%-át tették ki albánok, míg 2002-ben – az albán közösség által is elismert utolsó census alkalmával – 90 ezer lakost számláltak, akiknek a 65%-a volt albán. Az utolsó, 2011-es népszámlálás már nem ad reális képet a Szerbiában élő kisebbségekről; a koszovói példához hasonlóan ezt mind a Preševo-völgyi albán, mind a Szandzsákban²⁵ élő bosnyák kisebbségek bojkottálták. Az EBESZ közvetítésével 2015-ben a helyi önkormányzatok és nemzetközi megfigyelők bevonásával végeztek felmérést a dél-szerbiai térség lakosságáról, amely szerint Bujanovac, Medveđa és Preševo járásokban 75 300 fő él, ami 91%-os albán többséget jelent.²⁶ Ugyanakkor itt jegyzendő meg, hogy a három önkormányzatban élő albánság aránya eltérő: míg a 2002-es adatokat nézve Preševo-ban 89%-os az albán többség, addig ez a szám Bujanovacban 55%, Medveđában pedig 26% (a szerbek egyedül itt alkotnak többséget 67%-ban).²⁷

Észak-Koszovó szerepe a brüsszeli dialógusban

A Koszovó és Szerbia közötti kapcsolatok normalizálásának érdekében 2011-ben indította az Európai Unió a Belgrád–Pristina-dialógust, amelyet 2008-ban a koszovói parlament egyoldalúan kikiáltott függetlensége és a Szerbia kérésére fogalmazott nemzetközi bírósági tanácsadó vélemény előzött meg. Tekintettel arra, hogy a Nyugat-Balkán az EU bővítéspolitikájának fő iránya, így mindkét ország kifejezte európai uniós csatlakozási szándékát – Szerbia tagjelölt, 2014-ben kezdték meg a csatlakozási tárgyalásokat, míg Koszovó potenciális tagjelölt –, illetve az ENSZ Közgyűlésének 2010-es határozata is az EU facilitatori szerepét javasolta, a közösség vállalta fel a két fél közötti párbeszéd menedzselését.²⁸ Fontos hangsúlyozni, hogy a tárgyalások lezárása és kapcsolatok normalizálása nem jelentené Koszovó vagy Szerbia EU-tagságát, hiszen a csatlakozáshoz számos további feltételt kell az országoknak teljesítenie. Noha Szerbia tárgyalási keretének 35. fejezete a Koszovóval való kapcsolatok normalizálását írja elő – aminek teljesítése kötelező a fejezet lezárásához, így a csatlakozáshoz –, az Európai Unió részéről a dialógus lezárásához nem elvárás Koszovó függetlenségének Szerbia általi elismerése. Az EU ugyanakkor elvárja a jószomszédi kapcsolatokat és regionális együttműködést, az Európai Bizottság számos alkalommal jelezte, hogy a közösség nem tud és nem is akar további kétoldalú konfliktusokkal terhelt országokat felvenni; szem előtt tartva Ciprust mint kerülendő példát. A dialógus alapvetően az EU-nak és a két országnak is érdekében áll. Előbbi nemcsak az integrációs folyamatot tudja előmozdítani, de szomszédságában az egyik elhúzódó konfliktus megoldásával a regionális biztonsághoz is hozzájárul; míg utóbbiaknak

²⁵ A szerbek körében Raskaként emlegetett terület Közép-Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Albánia és Koszovó között. 11 községből 6 tartozik Szerbiához.

²⁶ Kamberi, Belgzim (2016): *(Non) Implementation of the Agreement of the Governments Relating to the South of Serbia*. [online], Bujanovac: The Council for Human Rights, 2016. 05. 12. Forrás: chris-network.org [2022. 06. 24.].

²⁷ Gözübenli, Abdullah Sencer (2019): *Borders vs. Numbers: Albanian National Minority in the South Serbia between Nation Building in Kosovo and EU Member State Building*. *Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula (Vistula Scientific Quarterly)*, 2(60), 86.

²⁸ Márkus László – Németh Ferenc (2021): *Kérdések és válaszok: a Belgrád–Pristina dialógus*. [online], KKI Elemzések 2021/40. 3. Forrás: kki.hu [2022. 06. 24.].

természetesen elősegíti a tagsági kritériumok teljesítését, továbbá megkönnyíti a feszültségek enyhítését és a polgárok életminőségének javítását. Koszovó szemszögéből továbbá hasonlóan fontos szempont (volt) a Pristina és Észak-Koszovó közötti kapcsolat létesítése, megteremtve egyrészt a lehetőséget a koszovói vezetésnek a terület feletti fennhatóság kiterjesztésére, másrészt megakadályozva az északi területek elszakadását és Szerbiába való integrálódását.²⁹

Az Európai Unió égisze alatt zajló tárgyalások alapvetően gyakorlati, az állampolgárok mindennapi életére hatást gyakorló területeken indultak 2011-ben, mint a mozgás szabadsága, határellenőrzés, igazságszolgáltatás, rendőrség, telekommunikáció, légi közlekedés, vámok, földhivatali és anyakönyvi nyilvántartások, oklevelek és rendszámablak kölcsönös elismerése, vagy a villamos energia harmonizációja. Ennek eredményeképp a tárgyalófelek számos megállapodást kötöttek – amelyekről megjegyzendő, hogy azóta is csak részben vagy egyáltalán nem hajtják végre azokat –, többségében inkább technikai jellegűeket. Ezek jelentősége hangsúlyozandó, hiszen közvetlenül az állampolgárok mindennapi életének javítását szolgálták, illetve megteremtették a további alapot a politikai jellegű kérdések tárgyalásához mint Koszovó státusa vagy egy átfogó politikai megállapodás.³⁰

A „politikai dialógus” 2012-ben kezdődött, ami azonban egyet jelentett a tárgyalások „átpolitizálásával” is, és amellyel egyetemben a koszovói és szerb vezetés körvonalazta célkitűzéseit. Ennek értelmében Koszovó számára a dialógus csak függetlenségének Szerbia általi elismerésével, míg Szerbiának a koszovói szerbeknek biztosított széles körű területi autonómiával vagy területi kompenzációval zárulhat.³¹ A politikai párbeszéd csúcsa a 2013-as kapcsolatok normalizálásának alapelveiről szóló, úgynevezett brüsszeli megállapodás (*First Agreement of Principles Governing the Normalization of Relations*) lett, amelynek a legjelentősebb eleme a Szerb Önkormányzatok Szervezetének (SZÖSZ) létrehozása Koszovó területén; a megállapodás számos pontja ehhez köthető, lévén, hogy azok az észak-koszovói párhuzamos struktúrák felszámolására hivatottak. Ezt erősítette volna meg a 2015-ben kötött megállapodás a SZÖSZ alapelveiről (*Agreement on General Principles – Key Elements of the Association of Serb Municipalities in Kosovo*), amelyről a koszovói alkotmánybíróság kimondta, hogy összeegyeztethetetlen a koszovói alkotmány adott részeivel.

Szerb Önkormányzatok Szervezete

A 2013-as brüsszeli megállapodás kimondta a SZÖSZ létrejöttét, míg a 2015-ös dokumentum annak létrehozásáról, struktúrájáról és hatályáról rendelkezett. A gyakorlatban a megállapodás szövege azt jelentené, hogy a Koszovóban található tíz, nagyrészt szerb többségű önkormányzat számára társulás jönne létre (Leposavić, Zvečan, Zubin Potok,

²⁹ Balkans Policy Research Group (2020): *The Brussels Dialogue Between Kosovo and Serbia. Achievements and Challenges*. [online], 2020. 09., 16. Forrás: balkansgroup.org [2022. 06. 24.].

³⁰ Huszka Beáta (2020): *The Power of Perspective: Why EU Membership Still Matters in the Western Balkans*. [online], European Council on Foreign Relations, 2020. 01. 07. Forrás: ecfr.eu [2022. 06. 24.].

³¹ Márkus–Németh 2021: 4.

Észak-Mitrovica, Gračanica, Novo Brdo, Parteš, Štrpce, Klokot, Ranilug), amelyhez további önkormányzatok is csatlakozhatnak a tagok jóváhagyásával. A szervezet teljes körű végrehajtó-közigazgatási joghatóságot gyakorolna a gazdaságfejlesztés, oktatás, egészségügy, város- és vidékfejlesztés területén, de ezeken túl akár további területeken is, amelyek hatásköreit a vezetés átruházza rájuk. 2013-ben a nemzeti parlamentek ratifikációja után a törvényt a koszovói alkotmánybíróság felülvizsgálta, és megállapította, hogy a ratifikáció és implementáció összhangban állt a Koszovói Köztársaság alkotmányával. Az ennek nyomán megkötött 2015-ös megállapodás szerint a SZÖSZ kompetenciái a következők:

- javaslatot tehet jogszabályok módosítására;
- az illetékes bíróságok – beleértve az Alkotmánybíróságot is – előtti eljárást kezdeményezhet, vagy részt vehet abban;
- képviselőket jelölhet a központi kormány illetékes szerveibe;
- saját ingó- vagy ingatlanvagyonnal rendelkezhet;
- szerződés-kötési jogosultsággal, saját költségvetéssel rendelkezik; illetve
- saját szimbólumrendszere és címere lehet.³²

A megállapodás azonban politikai válságot váltott ki Koszovóban. Az akkor még ellenzékben politizáló Önrendelkezés (Lëvizja Vetëvendosje, LVV) parlamenti képviselői könnygázzal zavarták meg és szakították félbe a parlamenti ülést, hogy megakadályozzák az egyezmény elfogadását. Majd a parlament működésének blokkolásán túl utcai tiltakozások is indultak a megállapodás felfüggesztését és előrehozott választásokat követelve, szintén az LVV szervezésében. Kiemelendő, hogy többek között ekkor (is) letartóztatták Albin Kurtit,³³ Koszovó jelenleg hivatalban lévő miniszterelnökét mint az ellenállás egyik központi szereplőjét, amely mozzanat előrevetíti a koszovói kormány aktuális álláspontját a SZÖSZ létrehozásáról. Az előrehozott választások elkerülésének és a politikai krízis megoldásának érdekében Atifete Jahjaga, Koszovó korábbi elnöke a koszovói alkotmánybíróság elé terjesztette az ügyet, amely kimondta, hogy a megállapodásban megfogalmazott alapelvek „nem felelnek meg az Alkotmány szellemének”. A határozat szerint a koszovói szerb kisebbség létrehozhatja az önkormányzatok szövetségét, azonban annak nem lehetnek olyan végrehajtó jogosítványai, amelyekkel a központi kormány rendelkezik, nem gyakorolhat „teljes és kizárólagos hatáskört” a koszovói szerb kisebbség felett, nem nyújthat be közvetlenül törvényjavaslatokat a parlamentbe, költségvetését pedig a központi kormánytól kapja.³⁴

A SZÖSZ létrehozása így a Belgrád–Pristina-dialógus legvitatottabb kérdésévé vált, és a politikai párbeszéd polarizáltságát eredményezi azóta is. A dialógust lezárásához megfogalmazott célok azonban egymást kizáróak; míg Szerbia ragaszkodik a Szervezet létrehozásához, addig Koszovó szerint ezt Belgrád eszközként használná fel az ország szuverenitásának és területi integritásának aláásása érdekében – figyelembe véve a brüsszeli

³² Office for Kosovo and Metohija, Government of the Republic of Serbia (é. n.): *Association/Community of Serb Majority Municipalities in Kosovo – General Principles/Main Elements*. [online], (é. n.). Forrás: gov.rs [2022. 06. 24.].

³³ *Opposition MP's Arrested over Tear Gas in Kosovo Parliament*. [online], Deutsche Welle, 2015. 11. 30. Forrás: dw.com [2022. 06. 26.].

³⁴ Balkans Policy Research Group 2020: 19–20.

megállapodás ellenére is aktív párhuzamos intézményrendszereket –, így Koszovó először a Szerbia általi elismeréshez ragaszkodik. Ennek ténye, illetve már a megállapodások aláírásakor tapasztalható politikai feszültség és koszovói tiltakozások egy elhúzódó patthelyzetet vetítettek előre.³⁵ E patthelyzet megértéséhez pedig röviden szükséges megvizsgálni az Észak-Koszovó területén működtetett és működő párhuzamos struktúrákat.

Párhuzamos struktúrák Koszovóban

Koszovóban a párhuzamos struktúrák működése a koszovói albán és szerb társadalmak között nem új keletű. A párhuzamos intézmények az átmeneti társadalmak társadalmi-politikai jelenségei, amelyek a népszuverenitást képviselő intézményekkel szemben jönnek létre. Megjegyzendő, hogy a különböző definíciós kereteket összevetve „illegális struktúrákként” is hivatkoznak az Észak-Koszovóban működő intézményekre, mivel a teljes szuverenitás gyakorlásának hiánya a „bukott állam” képét vetíti elő, és a függetlenség folyamatának lezárását is késlelteti, de jelen elemzésben a Koszovót illető diskurzusban bevett párhuzamos struktúrák kifejezést használjuk.³⁶

Már az 1998–99-es koszovói háború előtt is jellemző volt, akkor a helyi albánság kényszerült a rendszer felállítására a belgrádi központi kormány represszív politikájával szemben, így saját oktatási, szociális és egészségügyi ellátórendszer kiépítésére tettek kísérletet. A jelen tanulmány tárgyát képező Észak-Koszovó tekintetében az 1999-es NATO-intervenció után, az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1244-es kötelező érvényű határozata alapján felálló ENSZ ideiglenes koszovói közigazgatási missziója (United Nations Mission in Kosovo, UNMIK) indította el a párhuzamos struktúrák kiépülését. Az UNMIK létrehozásának célja a béke, a normális élet feltételeinek a megteremtése és az újjáépítés megkezdése voltak a háború utáni Koszovóban, illetve az ideiglenes hatalom biztosítása.³⁷ UNMIK keretében felálló nemzetközi területi adminisztrációt a koszovói szerbek azonnal elutasították, hiszen Belgrád támogatásukról biztosította őket: annak ellenére, hogy Szerbia szuverenitása nem terjedt már ki Koszovóra, a koszovói szerbeket továbbra is állampolgárainak tekintette. Ez főként északi területeken élő szerbek (Mitrovica, Zubin Potok, Zvečan és Leposavić) támogatását jelentette a gyakorlatban – például a nyugdíjakat továbbra is folyósították³⁸ –, így ott a bíróságok, iskolák, kórházak közvetlenül Belgrád irányítása alatt működtek tovább. Mivel alapvetően fennmaradt a szerb közigazgatási rendszer, egyrészt az akadályozta a béketeremtést és államépítést, illetve a UNMIK, a KFOR (Kosovo Force), majd később az EULEX (European Union Rule of Law Mission in Kosovo) missziók működését is,³⁹ másrészt rávilágított Észak-Koszovó központi szerepére Koszovó és Szerbia kapcsolatának rendezésében.

³⁵ Balkans Policy Research Group 2020: 6.

³⁶ Selimi, Behar (2015): *Illegal Serbian Structures in the Republic of Kosovo. Why These Structures are Illegal and not Parallel?* *Academic Journal of Business, Administration, Law and Social Sciences*, 1(3), 118–120.

³⁷ Rod, Zdeněk – Chraščová, Halina (2019): *Socio Economic Pressure of Parallel Structures in Kosovo*. [online], CBAP, 2019. 04. 13. Forrás: cbap.cz [2022. 06. 27.].

³⁸ Kemenszky Ágnes (2012): *A nemzetközi területi adminisztráció balkáni modelljei: Bosznia-Hercegovina és Koszovó*. PhD-disszertáció. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 140–141.

³⁹ Rod–Chraščová 2019.

Bár a 2013-as brüsszeli megállapodás elemei közül a SZÖSZ kapja a legnagyobb figyelmet, annak számos pontja a Szerbia által felügyelt párhuzamos intézmények felszámolásáról és azok koszovói rendszerbe való integrálásáról rendelkezik, mivel ezen előfeltételek nélkül nem valósulhat meg az önkormányzatok szövetsége sem. Míg a rendőrség és bíróságok integrációjában sikerült bizonyos előrelépést elérni, addig az egyéb szervek működése – többek között az oktatás, közigazgatás, egészségügy, közszolgáltatások – változatlan maradt. Belgrád nem csökkentette a pénzügyi támogatást sem, az Észak-Koszovóban működő két jelentős bank Szerb Központi Bankhoz való bejegyzése lehetővé teszi a fizetések folyósítását, így a köztisztviselők dupla fizetése megmaradt. Sőt, a párhuzamos irányítással működő önkormányzatok szerb anyakönyvi okmányok – például születési anyakönyvi kivonat, személyi igazolvány – kiállítását is végzik.⁴⁰

A teljesség igénye nélkül, a konfliktus természetéből adódó jelentős szektorokat kiemelve, a kapcsolatok normalizálását célzó egyezmény előírta a szerbiai párhuzamos struktúrákban működő bíróságok koszovói rendszerbe való integrálását, illetve a szerb rendőri erők feloszlását. Ezek összességében sikeresek voltak, a szerb bírákat 2017 októberében integrálták. Annak tisztázása azonban hiányzik, hogy a peres ügyek, illetve a párhuzamos rendszerben hozott ítéletek hova tartoznak, mivel a Szerbia által működtetett bíróságok jogerős határozatait a koszovói hatóságok nem fogadják el, holott a brüsszeli megállapodás értelmében kötelesek lennének. További nyitott ügy a bírósági archívumok átadása a koszovói hatóságok részére, amit Szerbia még nem tett meg. Az igazságszolgáltatási rendszer rendezetlensége mindkét felet terheli, miközben a legnagyobb hátrányt a koszovói szerb állampolgárok szenvedik el. Pristina gyanúját az is növeli, hogy a már integrált igazságügyi és rendvédelmi alkalmazottak nyugdíjkifizetéséről nem bocsát rendelkezésre jelentést. A transzparencia hiánya azt a félelmet kelti Koszovóban, hogy az integrálással járó automatikus szerb nyugdíjazással pénzügyi támogatáson keresztül befolyásolják a szerb tisztviselőket. Alapvetően nem tekinthető a koszovói álláspont alaptalannak, több incidens is történt az észak-koszovói rendőri erők és a pristinai vezetés között, mivel a szerb rendőrfőnökök lojalitása Belgrád felé stabil maradt.⁴¹

De amíg Belgrád akadályozza a technikai megállapodások végrehajtását (is), addig Pristina szintén vonakodik, hiszen a koszovói vezetés azt percepcionálja, hogy Szerbia többek között a fenntartott struktúrákkal kérdőjelezi meg független államként való működését. A Koszovó és Szerbia közötti tárgyalások megrekedtek 2018 óta, Pristina álláspontja szerint addig nem is várható előrelépés, míg a párhuzamos struktúrákat nem számolja fel a belgrádi vezetés. Mindeközben a nemzetközi közösség a tárgyalófeleket egy végső megállapodás felé irányítaná, viszont a koszovói vezetés szerint az csakis a kölcsönös elismerést tartalmazhatja. 2021 végén Besnik Bislimi koszovói miniszterelnök-helyettes úgy fogalmazott, hogy a „párhuzamos struktúrák erősebbek, mint valaha”, és „soha nem oldották fel őket, inkább megerősítettek a SZÖSZ létrehozásához”.⁴²

⁴⁰ GAP Institute (2015): *A Report on the Governance of Four Northern Municipalities*. [online], 2015. 09., 3–6. Forrás: institutigap.org [2022. 06. 27.].

⁴¹ Huszka 2020.

⁴² Xharra, Jeta – Isufi, Perparim (2021): *Serbia Strengthening 'Parallel Structures', Kosovo Deputy PM Says*. [online], Balkan Insight, 2021. 12. 07. Forrás: balkaninsight.com [2022. 06. 27.].

Diplomáciai nyomás alatt Koszovó

2018-ban a brüsszeli dialógus „tetszhalott állapotba került”⁴³ mivel Ramush Haradinaj Koszovó akkori miniszterelnöke száz százalékos büntetővámat vetett ki a Szerbiából és Bosznia-Hercegovinából érkező árukra. 2020 őszén a washingtoni egyezmény aláírásával úgy tűnt, sikerült újraindítani a párbeszédet, azonban jelentős áttörést nem hozott sem az USA, sem az EU erőfeszítése Miroslav Lajčák (az EU Belgrád és Pristina közötti párbeszédért, valamint a nyugat-balkáni régiót érintő kérdésekért felelős különleges képviselője) kinevezésével. Továbbá sem a koszovói, sem a szerb politikai vezetés nem mutat hajlandóságot a dialógus folytatására. Albin Kurti 2021 tavaszán (újra) hivatalba került koszovói miniszterelnök programjában nem jelölte meg prioritásként a Belgrád–Pristina-dialógust, sőt, a miniszterelnök kritikus álláspontja a dialógust illetően nem új keletű.⁴⁴ Aleksandar Vučić szerb elnök pedig egyenesen kijelentette idén tavasszal, hogy a „brüsszeli megállapodás már nem létezik”,⁴⁵ miután a koszovói bírói tanács felfüggesztette Ljiljana Stevanovićot, a mitrovicai bíróság elnökét, miután részt vett Vučić szerb elnökkel egy belgrádi találkozón.⁴⁶ De a kapcsolatok normalizálását nem segítik az olyan események sem, mint a 2021. őszi rendszámtábla-incidens,⁴⁷ amelynek átmeneti kompromisszumos megoldása után Koszovó közölte, hogy csak az RKS jelzésű rendszámokat fogják regisztrálni 2022. október 1-je után. Vučić elítélte a koszovói kormány döntését, amelyben a szerbek kiutasítását látja, különösen Koszovó északi részéről.⁴⁸

Mindeközben érezhető a diplomáciai nyomás – tavaly, 2022-ben még csak – a koszovói félén a SZÖSZ-ről rendelkező megállapodások végrehajtására. Mind Gabriel Escobar (az Egyesült Államok nyugat-balkáni különmegbízottja), mind Lajčák is ezt szorgalmazta 2022 elején tett koszovói és szerbiai látogatásuk alkalmával. Álláspontjukat azzal húzzák alá, hogy az egyezményeket megkötötték, a koszovói fél mint egyenrangú tárgyalópartner részese volt a tárgyalási folyamatnak, így a végrehajtás elkerülhetetlen.⁴⁹ Mivel a 2013-as brüsszeli megállapodást a koszovói parlament is ratifikálta, annak 15 rendelkezése nemzetközi kötelezettséget jelent Koszovónak.⁵⁰ Meglátásuk szerint konstruktív párbeszéd szükséges a felek között, mindkét országtól egy *roadmapet* várnának, elkerülve az egyezmény hatályon kívül helyezésének lehetőségét. Ezzel szemben a koszovói kormány visszautal a koszovói alkotmánybíróság határozatára, amely megállapította, hogy a SZÖSZ létrehozása alkotmányellenes, így a 2015-ös megállapodást módosítani kell. Ezt Kurti

⁴³ Márkus–Németh 2021: 8.

⁴⁴ Savković, Marko (2021): *How does Kurti See the Dialogue?* [online], European Western Balkans, 2021. 11. 02. Forrás: europeanwesternbalkans.com [2022. 06. 27.].

⁴⁵ *Vučić poručio da Briselski sporazum više ne postoji.* [online], Radio Slobodna Evropa, 2022. 03. 24. Forrás: slobodnaevropa.org [2022. 06. 28.].

⁴⁶ *Suspendovana predsednica suda u Mitrovici zbog učešća na sastanku sa Vučićem.* [online], Radio Slobodna Evropa, 2022. 03. 24. Forrás: slobodnaevropa.org [2022. 06. 28.].

⁴⁷ Bami, Xhorxhina (2021): *Kosovo-Serbia License Plates 'Sticker Regime' Comes Into Force.* [online], Balkan Insight, 2021. 10. 04. Forrás: balkaninsight.com [2022. 06. 27.].

⁴⁸ Stojanovic, Milica – Bami, Xhorxhina (2022): *Kosovo Move in Car Plates Row Aims to 'Expel Serbs' – Vučić.* [online], Balkan Insight, 2022. 06. 30. Forrás: balkaninsight.com [2022. 06. 30.].

⁴⁹ *EU, US Urge Kosovo to Accept Serb Municipalities.* [online], Euractive, 2022. 02. 03. Forrás: euractiv.com [2022. 06. 30.].

⁵⁰ Balkans Policy Research Group 2020: 68.

mege erősítette azzal, hogy alkotmánymódosítást követelne egy „etnikai szövetség létrehozása Koszovóban”,⁵¹ illetve Bosznia-Hercegovinához hasonlította a SZÖSZ modelljét, amely „minden szempontból kudarcot vallott”. Utóbbi gyakori ellenérv a SZÖSZ kapcsán, kifejezetten a Republika Srpska boszniai szerb entitás szecessziós törekvései jelentenek elrettentő példát.

Ezen a ponton utal vissza a koszovói politikai vezetés a Preševo-völgyi albánságra, akik ellen a szerb kormány „adminisztratív eszközökkel” folytat etnikai tisztogatást. Flora Ferati-Sachsenmaier 2020-ban hozta nyilvánosságra kutatását, amely szerint néhány év alatt több mint 4000 szerbiai albán állampolgárt töröltek az anyakönyvi nyilvántartásból. A tanulmány szerint „szisztematikus és politikailag motivált”⁵² cselekménysorozatról van szó, amely a 2011-ben elfogadott, az állampolgárok tartózkodásáról szóló – lakcímek passziválásaként is ismert – törvény segítségével valósul meg. Ennek értelmében a hatóságoknak lehetősége nyílik ellenőrizni az állampolgárok állandó lakcímének az érvényességét, és amennyiben úgy találják, hogy az ellenőrzött személy nem él életvitelszerűen a bejelentett címen, törölhető a nyilvántartásból. Ezt követően a törölt egyének nem újíthatják meg sem útlevelüket, sem személyi igazolványukat, nem vehetnek igénybe egészségügyi ellátást, kizárják őket az oktatásból és munkaerőpiacról, illetve szavazati jogukat elvesztik. Az eljárást megkönnyíti, hogy a dél-szerbiai albán közösségek a koszovói háború (1998–99) és Koszovó függetlenségének kikiáltása óta (2008) számos gyakorlati problémával (is) szembesülnek. Ide sorolhatók a biztonsági kérdések, az albán nyelvű felsőoktatás vagy igazságszolgáltatási rendszer hiánya, az elégtelen egészségügyi ellátórendszer vagy a Preševo-völgy gazdasági fejletlensége miatti munkaerőpiaci kilátástalanság, amelyek következtében a térség elhagyását választják. A dél-szerbiai albánok migrációja az Európai Unió területére Szerbia 2009-es vízumliberalizációjával gyorsult fel, de Albániába, Észak-Macedóniába és Koszovóba is települnek át Albánok. Pontos számadat nehéz mondani, de egy 2015-ös elemzés becslése szerint Koszovóban és Nyugat-Európában több mint 25 ezer Preševo-völgyi albán élhet, ami az összlakosság 25%-a.⁵³

A koszovói fél álláspontja szerint diplomáciai nyomásgyakorlás csak feléjük érkezik a SZÖSZ kapcsán, míg a Preševo-völgyi albánok helyzete nem kap helyet a diskurzusban annak ellenére, hogy a Helsinki Bizottság és az Európai Parlament is reagált az eseményekre. A szerbiai Helsinki Bizottság „adminisztratív eszközökkel történő etnikai tisztogatásnak” minősítette az albánok eltávolítását a Preševo-völgyből, ahol állítása szerint a még ott élő albánok a „koszovói–szerbiai kapcsolatok túsza”.⁵⁴ 2020-ban az Európai Parlament állásfoglalásában „mély aggodalmát fejezte ki” a passziválási törvény dél-szerbiai albánokkal szembeni alkalmazása kapcsán, és független vizsgálatra, illetve a szerb

⁵¹ Taylor, Alice (2022a): Comment: *The Hypocrisy of Serb Municipality Associations While the Presevo Valley is Ethnically Cleansed*. [online], Exit News, 2022. 04. 02. Forrás: exit.al [2022. 06. 30.].

⁵² Ferati-Sachsenmaier, Flora (2020): *Serbia is Depopulating Presevo Valley from Albanians at Alarming Levels*. [online], Exit News, 2020. 10. 05. Forrás: exit.al [2022. 06. 30.].

⁵³ Zejnullahi 2015: 92.

⁵⁴ Taylor, Alice (2021): *Helsinki Committee: Serbia Engages in Administrative Ethnic Cleansing in Presovo Valley*. [online], Exit News, 2021. 07. 15. Forrás: exit.al [2022. 06. 30.].

hatóságok gyakorlatának felhagyására szólított fel.⁵⁵ Ugyanakkor előrelépés egyelőre nem történt az ügyben, a szerb fél pedig visszautasította a vádakát. Köszönhetően annak, hogy Albánia jelenleg az ENSZ Biztonsági Tanácsának nem állandó tagja, illetve júniusban átvették a BT soros elnöki tisztségét egy hónapra, a Preševo-völgy ügye az ENSZ napirendjére kerül.⁵⁶

2022 északkoszovói blokáddal terhelt augusztusa, majd ősze, illetve az ukrajnai háború jelentette momentum (részben) új keretet adott a Belgrád–Pristina-dialógusnak is. A nemzetközi közösség felismerte, hogy mind a facilitátorok, mind a tárgyalófelek részéről nagyobb hajlandóság mutatkozhat az addig lényegében tetszhalott állapotban lévő dialógus előmozdítására, így a nemzetközi nyomás már nem csak Koszovóra esett. A 2022 nyarának eseményeire jelen elemzés nem tud kitérni,⁵⁷ azonban mindenképp megemlíthető, hogy előtérbe került az akkor még magyar parancsnokság alatt működő KFOR szerepe, visszajelzések szerint a kiegyensúlyozott magyar mediátori szerepet az albán és a szerb fél is értékelte. 2022 ősze óta keringett a médiában az úgynevezett „német–francia terv”, amelyet a Koszovó és Szerbia közötti kapcsolatok normalizálására szövegeztek az európai hatalmak, s amelynek azonban pontos tartalmát a nagyközönség nem ismerte, arra csak különböző nyilatkozatokból lehetett következtetni. Végül 2023 februárjában írta alá Vučić és Kurti az európai tervet, amelyet márciusban egy *roadmap* elfogadása követett a végrehajtást illetően. A megállapodás előírja a függetlenség, autonómia, területi integritás, valamint egymás nemzeti szimbólumainak a tiszteletben tartását. Szerbia továbbá vállalja, hogy nem akadályozza Koszovó tagfelvételi kérelmét nemzetközi intézményekbe. A megállapodás konkrét rendelkezéseket és garanciákat is tartalmaz a koszovói szerb közösség öngazgatásának biztosítására. A pozitív eredmények ellenére azonban nem értékelhető egyelőre sikerként a megállapodás; mindkét fél részéről a belpolitikai reakciók vegyesek voltak, így a végrehajtást illető politikai akarat kérdéses. Különösen igaz ez az a koszovói szerbek részére előírányzott önkormányzatiság szintjének meghatározására és kidolgozására, így Észak-Koszovó továbbra is viszonyítása pontja a dialógusnak.⁵⁸

Területcsere mint megoldás?

Tekintettel a SZÖSZ létrehozásának kilátástalanságára, illetve a Preševo-völgyi albán kisebbségre és helyzetükre, az utóbbi években időről időre felmerül a területcsere mint megoldási javaslat a Belgrád–Pristina-dialógus lezárásának érdekében. Fontos leszögezni, hogy hivatalos dokumentum sosem látott napvilágot konkrét rendezési tervvel, de mivel a határmódosítás, határok újrajrjolása nem új keletű megközelítés a Nyugat-Balkán

⁵⁵ European Parliament (2021): *European Parliament Resolution of 25 March 2021 on the 2019–2020 Commission Reports on Serbia*. [online], 2021. 03. 25. Forrás: europa.eu [2022. 06. 30.]

⁵⁶ Taylor, Alice (2022b): *UN to Address Presevo Valley Administrative Cleansing*. [online], Euractiv, 2022. 06. 08. Forrás: euractiv.com [2022. 06. 30.]

⁵⁷ Bővebben Ármás Julianna: *Brüsszeli dialógus, az állandósult koszovói (ál)válságok keretrendszere*. [online], KKI Elemzések, 2022/67. Forrás: [2023. 03. 31.]

⁵⁸ Bandović, Igor – Mehmeti, Arban (2023): *EU History Offers a Model for Kosovo-Serbia Reconciliation*. [online], Euractiv, 2023. 03. 28. Forrás: euractiv.com [2023. 03. 31.]

térségében, a területcsere kérdése a diskurzus állandó része lett; köszönhetően a témakört kísérő nagy médiafigyelemnek is. Források szerint léteznek olyan tervek, amelyek szerint Koszovó albán többségű falvakat kapna Dél-Szerbiában, Szerbia pedig Észak-Koszovó többségét Észak-Mitrovica kivételével, amely nemzetközi felügyelet alá kerülne. A Gazivoda víztározót, amely a térség fő ivóvízforrása, közösen kezelné a két állam.⁵⁹

Koszovó vonatkozásában a területcsere – amelyet addig tabuként kezeltek – 2018-ban került a köztudatba, mikor az akkori koszovói elnök, Hashim Thaçi komolyabban támogatni kezdte az elképzelést. Akkor már közel két éve álltak a tárgyalások, így ez mutatkozott alternatívaként a dialógus előmozdításához. Thaçi 2018-ban úgy nyilatkozott, hogy valós esélyt lát arra, hogy a Preševo-völgyet Koszovóval egyesítsék a Belgrád–Pristina-párbeszéd keretében. Ezt követően Aleksandar Vučić is támogatásáról biztosította a területcsere ötletét.⁶⁰ 2020-ban hasonló álláspontot képviselt Lutfi Haziri, Gjilan polgármestere és az LDK (Lidhja Demokratike e Kosovës) párt Koszovó–Szerbia ügyekért felelős vezető politikusa. Kijelentése szerint a földcsere lehet a kompromisszumos megoldás, amelynek keretében a 17 szerb többségű faluval Leposavićot Szerbiához csatolják, de akár Zubin Potok is a kérdés tárgyát képezheti Bujanovacért, Medvedjáért és Preševoért cserébe. Isa Mustafa, az LDK akkori vezetője elutasította a földcsere tervét.⁶¹ Tavaly Ardita Sinani, Preševo frissen megválasztott polgármestere nyilatkozta, hogy a Belgrád–Pristina-dialógusnak tartalmaznia kell a Preševo-völgyet is, mivel „túszaik a Koszovó és Szerbia közötti abnormális kapcsolatoknak”, rámutatva a Belgrádot ért lopakodó etnikai tisztogatási vádakra. Meglátása szerint vagy hasonló területi autonómia járna a Preševo-völgynek, mint Koszovóban a SZÖSZ-nek, vagy a Preševo-völgy egyesülése Koszovóval a megoldás.⁶²

A támogató nyilatkozatok ellenére a területcserének kevés realitása van. A helyi politikai vezetés véleménye sem egységes, a Szerb Ortodox Egyház, amelynek véleménye a szerb belpolitikában megkerülhetetlen, kategorikusan elutasította a területcsere ötletét. Álláspontját az egyház azzal támasztotta alá, hogy a cserével Koszovónak járó területen számos olyan történelmi emlék(hely) találó, amely a szerb kulturális, történelmi és vallási identitás alapja.⁶³ Továbbá a nemzetközi közösségnek sincs szilárd véleménye, illetve nincs egységes álláspont az Európai Unión belül sem. Németország egyértelműen ellenzi a területcsere ötletét,⁶⁴ míg például Franciaország, Belgium, Magyarország, Ausztria, Románia vagy Spanyolország egyetértene a javaslattal, amennyiben

⁵⁹ Huszka 2020.

⁶⁰ Fehér Ajándok – Rédl Boglárka (2021): *An Ambitious Idea Without Practical Foundations: The Pragmatic Side of a Potential Land Swap Deal between Serbia and Kosovo*. [online], KKI Policy Brief, 2021/70. 3–4, 8. Forrás: kki.hu [2022. 06. 30.].

⁶¹ *Haziri: Presevo Valley to Join Kosovo, Leposavic and 17 Villages to be Annexed to Serbia*. [online], Kosovo Server Portal, 2020. 08. 20. Forrás: kossev.info [2022. 06. 30.].

⁶² Baliu, Doruntina – Isufi, Perparim (2021): *Kosovo–Serbia Dialogue Must Include Presevo Valley, Mayor Says*. [online], Balkan Insight, 2021. 05. 27. Forrás: balkaninsight.com [2022. 06. 30.].

⁶³ Rossi, Michael (2018): *A Land Swap between Kosovo and Serbia Would Be Deeply Problematic – and Potentially Dangerous*. [online], LSE Blog, 2018. 08. 17. Forrás: blog.lse.ac.uk [2023. 03. 31.].

⁶⁴ Tcherneva, Vessela (2018): *The Price of Normalisation: Serbia, Kosovo, and a Risky Border Deal*. [online], European Council on Foreign Relations, 2018. 11. 13. Forrás: ecfre.eu [2022. 06. 30.].

az a Belgrád–Pristina-párbeszéd békés úton való lezárásához vezetne.⁶⁵ De nincs egyetértés Josep Borrell külügyi főképvisező, Várhelyi Olivér bővítési biztos vagy Miroslav Lajčák között sem; míg előbbi kettő nem vetette el a területmódosítás lehetőségét, addig utóbbi teljes mértékben ellenezte azt. Megjegyzendő, hogy az ötletet addig hevesen ellenző USA is 2018 környékén a támogatásáról biztosította a tárgyalófeleket.⁶⁶ Kézenfekvő ötletnek tűnik elsőre a határok módosítása az etnikai választóvonalak mentén, ugyanakkor az a térség valós, mélyebben gyökerező, döntően strukturális problémáit nem oldja meg.⁶⁷ Egy területcsere véghezvitele a nyugat-balkáni viszonyokra nézve veszélyes precedenst teremtene a határok etnikai alapú újrajrészolására, veszélyeztetve ezzel a törekény regionális stabilitást, különös tekintettel Bosznia-Hercegovinára és Észak-Macedóniára.⁶⁸ Másrészt számos gyakorlati tényező is megkérdőjelezi a javaslat életképességét. Mindkét ország alkotmánya korlátozza a területváltoztatás lehetőségét, így egy földcsere-megállapodáshoz széles körű politikai-társadalmi támogatottság szükséges. De a már említett Gazivoda víztározón túl – a víztározó nemcsak a fő ivóvízforrás, de a Kosova A és Kosova B erőművek hűtését is ellátja, amelyek Koszovó villamosenergia-termelését végzik – kérdéses lenne a Trepča bányászati komplexum, amely bár jelenleg csökkentett kapacitáson üzemel, gazdasági potenciálja jelentős. Földcsere esetén az üzem bányászati és feldolgozó telepei, illetve az irányítóközpont is részben Szerbiához kerülnének.⁶⁹

A felmérések is azt mutatják, hogy a határmódosítás és területcsere lehetősége társadalmi támogatottságot sem élvez Koszovóban. Egy 2018-ban készült felmérés során mind a koszovói albánok, mind a koszovói szerbek elutasították a területcserét, utóbbiak egyharmada nem is válaszolt a kérdésre. A válaszadók 61%-a elutasította a határmódosítást, 15%-a tartaná elfogadhatónak, amennyiben az a kapcsolatok normalizálásához és Koszovó ENSZ-, EU-tagságához vezetne, illetve mindössze 7%-uk tartotta elfogadhatónak a javaslatot. Érdekes megnézni a koszovói szerbek válaszadási arányát, a csoporton belül 25% szerint fogadható el a határok módosítása, és 14%-uk látta úgy, hogy a határok megváltoztatása érdemes, amennyiben az ENSZ- és EU-tagsághoz vezethet. Kifejezetten a területcserére irányuló kérdésnél kirívó arányban (75%) mondták a koszovói albánok, hogy Koszovó területi integritásának megőrzése fontosabb, még ha ez lassabb EU-integrációt is jelent.⁷⁰ Egy másik közvélemény-kutatás a Preševo-völgy Koszovóhoz, Észak-Koszovó (Zvečan, Zubin Potok bizonyos részei és Leposavić) pedig Szerbiához való csatlakozását olyan „vörös vonalként” jelöli meg, amely feltételt a kormánynak kompromisszum nélkül fenn kell tartani a Belgrád–Pristina-dialógus folytatásához.⁷¹ A válaszadók 62%-a értett egyet azzal, hogy a Preševo-völgynek Koszovóhoz kéne csatlakoznia, azonban ez a koszovói

⁶⁵ Zweers, Wouter – Boon, Myrthe de (2022): *Overcoming EU Internal Dividing Lines in the Belgrade-Pristina Dialogue*. [online], Clingendael, 2022. 04., 6. Forrás: clingendael.org [2022. 06. 30.].

⁶⁶ Fehér–Rédl 2021: 8–11.

⁶⁷ Ármás Julianna – Németh Ferenc – Orosz Anna (2021): *Non-Papers on Border Changes in the Western Balkans: Promise of an Easy Solution or a Hazardous Game?* [online], KKI Policy Brief 2021/43, 7–8. Forrás: kki.hu [2022. 06. 30.].

⁶⁸ Tcherneva 2018.

⁶⁹ Fehér–Rédl 2021: 16–17.

⁷⁰ National Democratic Institute (2018): *Kosovo Public Opinion on the Dialogue with Serbia*. [online], NDI, 2018., 4–6. Forrás: ndi.org [2022. 06. 30.].

⁷¹ Research Institute of Development and European Affairs (2019): *Vox Populi on the 'Grand Finale' between Kosovo and Serbia*. [online], 2019. 02., 11. Forrás: ridea-ks.org [2022. 06. 30.].

albán támogatásnak köszönhető (69%), a koszovói szerbek teljes mértékben elutasították a lehetőséget (0%). A „Preševo-völgy képezze továbbra is Szerbia részét” kérdésre érkezett válaszok hasonló mintát mutattak. Észak-Koszovó Szerbiához való csatlakozását a válaszadók 84%-a utasította el; az etnikai megosztás itt sem meglepő (koszovói albánok: 91%, koszovói szerbek 10%), ugyanakkor kiemelendő, hogy a szerbek 49%-a a „nem tudom” lehetőséget választotta a csatlakozás támogatása/nem támogatása esetében.⁷²

Bár a Preševo-völgyi albánok álláspontjáról nem állnak rendelkezésre ilyen jellegű közvélemény-kutatások, történtek beszédes mozzanatok, nyilatkozatok a területen élők szándékairól. 1992-ben nem hivatalos referendumot tartottak a Preševo-völgyben, amelyen kiemelkedő, 96,9%-os részvétel mellett a lakosság 99,9%-a a régió Szerbiától való elszakadására és Koszovóval való egyesülésére szavazott. A népszavazást azonban figyelmen kívül hagyták a jugoszláv dezintegráció idejében a hatóságok, és további következménye sem lett.⁷³ Koszovó függetlenségének kikiáltása előtt a preševoi vezetés határozatot fogadott el, miszerint elfogadják, hogy a térség Szerbia részét képezi, de Koszovó határainak változása esetén a Koszovóval való egyesülésért fognak lobbizni.⁷⁴ 2018-ban Shqiprim Arifi, Preševo akkori polgármestere jelentette ki, hogy a Preševo-völgy lakossága üdvözlölné a terület Koszovóhoz való csatlakozását, kiemelve, hogy nemcsak a három albán többségű önkormányzat, hanem az egész völgy csatlakozása is elfogadható. Arifi az esemény esetleges bekövetkeztét akkor a „berlini fal leomlásához” hasonlította.⁷⁵

Konklúzió

Azzal, hogy a Belgrád–Pristina-dialógus átpolitizálódott, és a felek egymást kizáróan fogalmazták meg a kapcsolatok normalizációjához elérendő célokat, a fórum pont azon lényegét veszítette el, hogy az állampolgárok életminőségének javítását szolgálja. Tekintettel a körülményekre, mint az észak-koszovói párhuzamos struktúrák léte, a koszovói alkotmánybíróóság határozata a SZÖSZ alkotmányellenességéről, a Preševo-völgyi albánok helyzete vagy a területcsere megvalósíthatóságának esélyei, az eredeti formában nem várható a Szerb Önkormányzatok Szervezetének a létrehozása, láthatóan Észak-Koszovó továbbra is a tárgyalási folyamat (egyik) kulcsa maradt.

A brüsszeli dialógus, azon belül pedig Észak-Koszovó kérdése jól szemlélteti az Európai Unió korlátait is. A csatlakozási perspektíva mint kondicionalitás nyilvánvaló eszköz, ugyanakkor a politikai elit szándéka nélkül bilaterális logika érvényesül a regionális együttműködés helyett. Egy megegyezés révén elvész a konfliktusos helyzetből kovácsolható politikai tőke, amely az EU nyugat-balkáni hitelvesztettségének időszakában többet jelent az integrációtól várható előrelépésnél. Pedig mindkét fél érdeke, hogy túllépjen a történelmi-etnikai választóvonalakon, a régió strukturális politikai, gazdasági,

⁷² Research Institute of Development and European Affairs 2019: 14–17.

⁷³ Gözübenli 2019: 87.

⁷⁴ Prelec, Marko (2013): *Preševo's Grievances and the Kosovo-Serbia Talks*. [online], Crisis Group, 2013. 02. 01. Forrás: crisisgroup.org [2022. 06. 30.].

⁷⁵ „Preševo Valley Joining Kosovo is Same as Berlin Wall...”. [online], B92, 2018. 08. 31. Forrás: b92.net [2022. 06. 30.].

intézményi problémáira a regionális kooperáció, tágabb értelemben az Európai Unió jelenti a megoldást.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ármás Julianna: *Brüsszeli dialógus, az állandósult koszovói (ál)válságok keretrendszere*. [online], KKI Elemzések, 2022/67. Forrás: [2023. 03. 31.] Online: <https://doi.org/10.47683/KKIElemzesek.KE-2022.67>
- Ármás, Julianna – Németh, Ferenc – Orosz, Anna (2021): *Non-Papers on Border Changes in the Western Balkans: Promise of an Easy Solution or a Hazardous Game?* [online], KKI Policy Brief 2021/43. Forrás: kki.hu [2022. 06. 30.] Online: <https://doi.org/10.47683/KKIElemzesek.KE-2021.43>
- Baliu, Doruntina – Isufi, Perparim (2021): *Kosovo–Serbia Dialogue Must Include Presevo Valley, Mayor Says*. [online], Balkan Insight, 2021. 05. 27. Forrás: balkaninsight.com [2022. 06. 30.]
- Balkans Policy Research Group (2020): *The Brussels Dialogue Between Kosovo and Serbia. Achievements and Challenges*. [online], 2020. 09. Forrás: balkansgroup.org [2022. 06. 24.]
- Bami, Xhorxhina (2021): *Kosovo–Serbia License Plates ‘Sticker Regime’ Comes Into Force*. [online], Balkan Insight, 2021. 10. 04. Forrás: balkaninsight.com [2022. 06. 27.]
- Bandović, Igor – Mehmeti, Arban (2023): *EU History Offers A Model For Kosovo-Serbia Reconciliation*. [online], Euractive, 2023. 03. 28. Forrás: euractiv.com [2023. 03. 31.]
- Constitution of the Republic of Kosovo*. [online], Forrás: mapeldaulrks-gov.net [2022. 06. 22.]
- EU, US Urge Kosovo to Accept Serb Municipalities*. [online], Euractive, 2022. 02. 03. Forrás: euractiv.com [2022. 06. 30.]
- European Parliament (2021): *European Parliament Resolution of 25 March 2021 on the 2019–2020 Commission Reports on Serbia*. [online], 2021. 03. 25. Forrás: europarl.europa.eu [2022. 06. 30.]
- Fehér, Ajándok – Rédl, Boglárka (2021): *An Ambitious Idea Without Practical Foundations: The Pragmatic Side of a Potential Land Swap Deal between Serbia and Kosovo*. [online], KKI Policy Brief, 2021/70. Forrás: kki.hu [2022. 06. 30.] Online: <https://doi.org/10.47683/KKIElemzesek.KE-2021.70>
- Ferati-Sachsenmaier, Flora (2020): *Serbia is Depopulating Presevo Valley from Albanians at Alarming Levels*. [online], Exit News, 2020. 10. 05. Forrás: exit.al [2022. 06. 30.]
- GAP Institute (2015): *A Report on the Governance of Four Northern Municipalities*. [online], 2015. 09. Forrás: institutigap.org [2022. 06. 27.]
- Gözübenli, Abdullah Sencer (2019): *Borders vs. Numbers: Albanian National Minority in the South Serbia between Nation Building in Kosovo and EU Member State Building*. *Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula (Vistula Scientific Quarterly)*, 2(60), 81–100. Online: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3463062>
- Haziri: Presevo Valley to Join Kosovo, Leposavic and 17 Villages to be Annexed to Serbia*. [online], Kosovo Server Portal, 2020. 08. 20. Forrás: kossev.info [2022. 06. 30.]
- Huszka, Beáta (2020): *The Power of Perspective: Why EU Membership Still Matters in the Western Balkans*. [online], European Council on Foreign Relations, 2020. január 7. Forrás: ecfre.eu [2022. 06. 24.]
- Judah, Tim (2008): *Kosovo: What Everyone Needs To Know*. New York: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/wentk/9780195376739.001.0001>
- Kamberi, Belgzim (2016): *(Non) Implementation of the Agreement of the Governments Relating to the South of Serbia*. [online], Bujanovac: The Council for Human Rights, 2016. 05. Forrás: chris-network.org [2022. 06. 24.]
- Kemencsényi Ágnes (2012): *A nemzetközi területi adminisztráció balkáni modelljei: Bosznia-Hercegovina és Koszovó*. PhD-disszertáció. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
- Márkus László (2022): *Koszovó története. Dardániától a brüsszeli dialógusig*. Budapest: Ludovika.
- Márkus László – Németh Ferenc (2021): *Kérdések és válaszok: a Belgrád–Pristina dialógus*. [online], KKI Elemzések, 2021/40. Forrás: kki.hu [2022. 06. 24.] Online: <https://doi.org/10.47683/KKIElemzesek.KE-2021.40>
- Minority Rights Group: (2018): *Kosovo (unrecognized state) Serbs*. [online], 2018. 03. Forrás: minorityrights.org [2022. 06. 22.]

- National Democratic Institute (2018): *Kosovo Public Opinion on the Dialogue with Serbia*. [online], NDI, 2018. Forrás: ndi.org [2022. 06. 30.]
- Office for Kosovo and Metohija, Government of the Republic of Serbia (é. n.): *Association/Community of Serb Majority Municipalities in Kosovo – General Principles/Main Elements*. [online], (é. n.). Forrás: gov.rs [2022. 06. 24.]
- Office of the Prime Minister: *Overview of Kosovo Communities*. [online] Forrás: Zck-ks.net [2022. 06. 22.]
- Opposition MP's Arrested over Tear Gas in Kosovo Parliament*. [online], Deutsche Welle, 2015. 11. 30. Forrás: dw.com [2022. 06. 26.]
- OSCE (2018a): *Municipal Profile 2018: Gračanica*. [online], Forrás: osce.org [2022. 06. 22.]
- OSCE (2018b): *Municipal Profile 2018: Klokot*. [online], Forrás: osce.org [2022. 06. 22.]
- OSCE (2018c): *Municipal Profile 2018: Novo Brdo*. [online], Forrás: osce.org [2022. 06. 22.]
- OSCE (2018d): *Municipal Profile 2018: Parteš*. [online], Forrás: osce.org [2022. 06. 22.]
- OSCE (2018e): *Municipal Profile 2018: Ranilug*. [online], Forrás: osce.org [2022. 06. 22.]
- OSCE (2018f): *Municipal Profile 2018: Štrpce*. [online], Forrás: osce.org [2022. 06. 22.]
- “Presevo Valley Joining Kosovo is Same as Berlin Wall...”*. [online], B92, 2018. 08. 31. Forrás: b92.net [2022. 06. 30.]
- Prelec, Marko (2013): *Preševo's Grievances and the Kosovo-Serbia Talks*. [online], Crisis Group, 2013. 02. 01. Forrás: crisisgroup.org [2022. 06. 30.]
- Research Institute of Development and European Affairs (2019): *Vox Populi on the ‘Grand Finale’ between Kosovo and Serbia*. [online], 2019. 02. Forrás: ridea-ks.org [2022. 06. 30.]
- Rod, Zdeněk – Chraščová, Halina (2019): *Socio Economic Pressure of Parallel Structures in Kosovo*. [online], CBAP, 2019. 04. 13. Forrás: cbap.cz [2022. 06. 27.]
- Rossi, Michael (2018): *A Land Swap between Kosovo and Serbia Would Be Deeply Problematic – and Potentially Dangerous*. [online], LSE Blog, 2018. 08. 17. Forrás: blog.lse.ac.uk [2023. 03. 31.]
- Savković, Marko (2021): *How does Kurti See the Dialogue?* [online], European Western Balkans, 2021. 11. 02. Forrás: europeanwesternbalkans.com [2022. 06. 27.]
- Selimi, Behar (2015): *Illegal Serbian Structures in the Republic of Kosovo. Why These Structures are Illegal and not Paralel? Academic Journal of Business, Administration, Law and Social Sciences*, 1(3), 115–126.
- Stojanovic, Milica – Bami, Xhorxhina (2022): *Kosovo Move in Car Plates Row Aims to ‘Expel Serbs’ – Vucic*. [online], Balkan Insight, 2022. 06. 30. Forrás: balkaninsight.com [2022. 06. 30.]
- Suspendovana predsednica suda u Mitrovici zbog učešća na sastanku sa Vučićem*. [online], Radio Slobodna Evropa, 2022. 03. 24. Forrás: slobodnaevropa.org [2022. 06. 28.]
- Taylor, Alice (2021): *Helsinki Committee: Serbia Engages in Administrative Ethnic Cleansing in Presovo Valley*. [online], Exit News, 2021. 07. 15. Forrás: exit.al [2022. 06. 30.]
- Taylor, Alice (2022a): *Comment: The Hypocrisy of Serb Municipality Associations While the Presevo Valley is Ethnically Cleansed*. [online], Exit News, 2022. 04. 02. Forrás: exit.al [2022. 06. 30.]
- Taylor, Alice (2022b): *UN to Address Presevo Valley Administrative Cleansing*. [online], Euractiv, 2022. 06. 08. Forrás: euractiv.com [2022. 06. 30.]
- Tcherneva, Vessela (2018): *The Price of Normalisation: Serbia, Kosovo, and a Risky Border Deal*. [online], European Council on Foreign Relations, 2018. 11. 13. Forrás: ecfr.eu [2022. 06. 30.]
- Vučić poručio da Briselski sporazum više ne postoji*. [online], Radio Slobodna Evropa, 2022. 03. 24. Forrás: Slobodnaevropa.org [2022. 06. 28.]
- Xharra, Jeta – Isufi, Perparim (2021): *Serbia Strengthening ‘Parallel Structures’, Kosovo Deputy PM Says*. [online], Balkan Insight, 2021. 12. 07. Forrás: balkaninsight.com [2022. 06. 27.]
- Zejnnullahi, Veton (2015): *Albanians in Presevo Valley and Their National Rights. European Journal of Language and Literature Studies*, 1(2), 90–95. Online: <https://doi.org/10.26417/ejls.v2i1.p90-99>
- Zweers, Wouter – Boon, Myrthe de (2022): *Overcoming EU Internal Dividing Lines in the Belgrade-Pristina Dialogue*. [online], Clingendael, 2022. 04. Forrás: clingendael.org [2022. 06. 30.]
- Zylfiu, Ilir – Leka, Dukagjin – Zylfiu, Valbona Ahmeti (2017): *Albanian Minority in Serbia. Acta Universitatis Danubius*, 10(2), 60–75.